

VARIA

De la emanciparea muncii la protecția socială: politica reprezentării profesionale în România la începutul secolului XX*

(From the emancipation of labor to the emergence of social policies: the politics of professional representation in Romania in the early XXth century)

Victor RIZESCU

Abstract: *The article is part of an approach to the development of labor legislation and social policies in pre-communist Romania, focused on their connection with the evolution of professional representation. Looking at the period of the early XXth century with the hindsight of previous inquiries into the issue of the origins of the corporatist vision of professional representation from within the movement of professional associations itself—before the adoption of the corporatist project by Mihail Manoilescu and other theorists of the Right—, it discovers an episode hitherto understood as pertaining to the (slightly adjusted) survival of the pre-modern type of guild organization to have acted, in fact, as an integral part of the modern confrontation between the syndicalist and the corporatist designs for the representation of professional interests.*

Keywords: *labor legislation, social policies, socialist critique, syndicalism, corporatism.*

Elaborate începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, componentele fundamentale ale statului social au ajuns să fie văzute ca o parte integrantă a societății într-o asemenea măsură încât nu mai sunt percepute ca putând constitui un obiect de dispută între ideologii și

politici ale stângii și ale dreptei. Organizarea muncii pe baze individualiste și contractualiste, prin opoziție cu sistemul de obligații reciproce și privilegii particulare al vechiului regim - realizată în cadrul Revoluției Franceze în 1791 – a fost urmată de construirea treptată a

sistemului modern de protecție socială. Politica reprezentării intereselor profesionale a participat la proces pe măsură ce a fost ea însăși așezată pe baze legislative moderne (în contextul aceleiași caz exemplar francez, aceasta s-a întâmplat în 1884, după ce coalițiile profesionale de orice fel au fost mai întâi interzise prin codul penal napoleonian, pentru a fi apoi dezincriminate printr-o lege a celui de-al Doilea Imperiu, în 1864). Articolul de față participă la reconstituirea istorică a aceleiași dinamici de evoluție în context românesc.

În România, procesul de elaborare a legislației muncii și de dezvoltare a politicii sociale a debutat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, sub semnul unei pronunțate continuități la nivelul terminologiei în raport cu instituțiile și practicile societății premoderne. „Legea pentru organizarea meseriilor” din 1902 (promovată de ministrul liberal al Agriculturii Basile M. Missir) și cea pentru „organizarea meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești” de la 1912 (inițiată de ministrul conservator al Industriei și Comerțului D. S. Nenițescu) au avansat o politică de redresare a meșteșugurilor și a micii industriei – în fața concurenței occidentale și a marii industrie locale incipiente, dar și cu obiective naționaliste, prin raportare la elementul alogen – având în centru ideea organizării întregii ramuri pe baza organizațiilor corporative (corporații cu minimum 50 de membri în cazul

legii Missir, bresle cu minimum 25 de membri congregate în corporații cu minimum 1000 de membri în cazul legii Nenițescu), a căror denumire (cel puțin) evoca instituția breslelor tradiționale desființate printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri din iunie 1873, la capătul unei evoluții începute cu proclamarea libertății comerțului prin Regulamentele Organice. Adoptate în continuarea unor proiecte legislative conservatoare asemănătoare ale lui P. P. Carp (din 1881, reluat în 1888) și N. Filipescu (din 1901), noile reglementări se întemeiau pe principiul apartenenței (semi-)obligatorii a meșteșugarilor, muncitorilor, calfelor și ucenicilor la structurile breslelor și corporațiilor, principiu definit de legea Missir prin aceea că „odată ce o parte a meseriașilor din o localitate au hotărât să formeze o corporație, ceilalți meseriași din aceeași categorie de meserie trebuie să facă parte din ea. Dacă cineva nu vroia să facă parte, avea toată libertatea, dar nu mai putea să-și exercite meseria”¹.

Cel mai coerent dintre discursurile critice formulate în epocă în legătură cu această politică – cel al mișcării socialiste – are ca fir conducător ideea reacționarismului patent al legiurilor invocate, văzute ca supraviețuiri premoderne și precapitaliste și ca falsificări ale principiilor juridice de factură liberală și burgheză. În versiunea lui Cristian Racovski, discursul respectiv este consonant cu caracterizarea gheristă a structurilor socio-economice ro-

mânești ca reprezentând o distorsiune a capitalismului, rezultând din fuziunea perversă dintre elemente ale societății capitaliste și remanente ale feudalismului. La fel de caracteristică pentru viziunea de ansamblu a socialismului românesc al epocii este și pledoaria pentru o politică liberală locală consecventă cu principiile generice ale doctrinei, întemeiată pe convingerea că, altminteri, „liberalismul român n-are nimic a face cu liberalismul occidental și îndeosebi cu înfăptuirea lui clasică din Anglia”². Obligativitatea corporațiilor și a breslelor exprimă în modul cel mai acut contradicțiile semnalate, odată ce se admite că „revoluția franceză de la 1789, care a proclamat libertatea individuală, a interzis corporațiile, ca o tăgadă a libertății individuale”³. În virtutea acestui fapt, „dacă le este interzis autorităților a împiedica pe un cetățean de a face parte dintr-o asociație licită, care nu este în contradicție cu Constituția, tot așa le este interzis [...] a sili pe cineva să facă parte dintr-o asociație care nu e conformă cu ideile și interesele lui”⁴. Ca atare, „corporațiile [...] sunt propriu-zis o negare a dreptului de asociațiune, [și nu] o manifestare a lui”, iar „în dreptul modern nu există loc pentru corporații”⁵. Pentru Racovski, legile meseriilor sunt responsabile pentru emanciparea incompletă și inautentică a muncii față de restricțiile impuse de structurile cu caracter corporatist ale epocii premoderne.

Acuzând și ineficiența măsurilor legislative existente în privința unei

autentice reglementări a relațiilor dintre muncă și capital – din cauza caracterului lor mixt (incluzând deopotrivă patroni și salariați) și deci prin „starea înjosoare de dependență în care [ele pun] pe lucrători și ucenici față de patroni”⁶ – comentariul lui Racovski indică sindicatele muncitorești – sau, în genere, coalițiile de salariați, constituite prin opoziție față de patronate – ca unica modalitate acceptabilă de organizare a reprezentării profesionale cu scopul de a asigura progresul politicii de protecție socială, pe baza unei legislații adecvate a muncii. Într-adevăr, „dacă muncitorimea conștientă din România luptă contra corporațiilor” – spune liderul socialist – „ea pune în același timp la dispoziția muncitorilor o armă oțelită și încercată, care poartă cea mai curată marcă europeană. [...] Această armă este sindicatul”, definit ca „organizația liberă a muncitorilor”, unde „intră numai muncitori” cu „scopul [...] de a apăra pe muncitori”⁷. Conexiunea dintre respingerea corporatismului cu caracter de obligativitate și promovarea asocierii sindicale liber-consimțite pe baza revendicării de aplicare consecventă a principiilor constituționalismului liberal este subliniată de condamnarea sub aceeași acuzație de neconstituționalitate deopotrivă a legilor de la 1902 și 1912 referitoare la organizarea meseriilor și a legii Orleanu de la 1909 care „a luat salariaților statului dreptul la asociațiune și dreptul la grevă” (consacrată în presa socialistă ca „legea scele-

rată”)⁸. Desigur, caracterizarea citată mai sus a sindicalismului ca o afacere exclusiv muncitorească nu redă exact spiritul gândirii lui Racovski în domeniu, lucru dovedit de un manifest electoral adresat de el funcționarilor publici la sfârșitul anului 1915, pentru alegerile parlamentare din ianuarie 1916 (și construit prin opoziție cu aceeași lege Orleanu), unde se clarifică faptul că „dacă straturile superioare ale funcționării [...] pot fi considerate ca făcând parte din clasa stăpânitoare, aceasta nu e deloc adevărat când e vorba de funcționarii mici”, invocați ca „adevărați fii ai poporului și adevărați proletari”⁹.

În conformitate cu structura de ansamblu a doctrinei gheriste, argumentația clădită de Racovski în chestiunea reprezentării profesionale combină pledoaria în favoarea socialismului local al momentului ca un campion al principiilor liberale împotriva perversiunii suferite de liberalism în mediul românesc (și sub îndrumarea liberalilor oficiali ai locului) cu dezideratele de anvergură și de durată ale proiectului socialist¹⁰, afirmând că „lupta politică este o prelungire și încoronare a luptei sindicale”, că „mișcarea socialistă este forma cea mai desăvârșită a mișcării sindicale” și că „numai cu socialismul un sindicat justifică menirea sa istorică”¹¹. O asemenea profesiune de credință este grăitoare pentru politica de anexare tactică și simbolică a sindicalismului muncitoresc de către mișcarea socialistă, începută în

epocă și continuată după Primul Război Mondial în concurență cu comunismul. Ea dă seama în mod convingător și pentru practica istoriografică – inițiată în perioada 1944-1948 și continuată pe întreg parcursul regimului comunist – de prezentare a sindicalismului muncitoresc drept singura formă semnificativă a reprezentării profesionale în relație cu evoluția cumulativă a dreptului muncii și a politicii sociale, precum și de prezentare a întregului dispozitiv legislativ și instituțional al protecției sociale elaborat până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial ca fiind în esență un rezultat al presiunilor exercitate de mișcarea muncitorească - socialistă și comunistă – împotriva politicii de rezistență, concesiile și echivoc urmată de partidele burgheze. Este interesant că, după comunism, tendința de perpetuare a vechilor modele interpretative s-a conjugat în mod pervers cu cea de depreciere a subiectelor percepute ca asociate cu predicțiile retoricii legitimizează a regimului anterior, cu rezultatul de a întârzia consacrarea unei alte perspective istorice asupra domeniului: aceea a criticii socialiste funcționând – cu rezultate notabile, altminteri – în marginea politicii de aliniere la standardele internaționale emergente ale politicii sociale în cadrul capitalismului, urmată de partidele dominante.

Tezele centrale ale discursului promovat în afara taberei socialiste și menit să aclimatizeze în mediul românesc principiile elementare ale

protecției sociale sunt clar exprimate – și prin departajare față de socialism – în epoca legiuirilor Missir și Nenițescu. O deslușire asupra „legislației muncii” din 1908 explică astfel felul cum „se poate crede, de unii nedumeriți asupra cestiunei legilor de raporturi între muncitori și patroni sau capitaliști, că este vorba de o mișcare propriu-zisă socialistă”. Prin opoziție cu această neînțelegere, se clarifică faptul că „una este [...] mișcarea muncitorilor ce cer legiferarea [...] raporturilor lor cu patronii [...], alta este doctrina socialistă”. Aceasta pentru că, „la principiile generale de libertate absolută ale revoluției [franceze], ce lasă pe cel slab în lupta cea mai neegală și crudă cu cel tare, socialiștii răspund tot cu principii generale, tăgăduind dreptul unei proprietăți private”. Concluzia este formulată prin separarea netă a domeniilor acțiunii sociale, arătându-se că, dacă „partea politică ce va rezulta din mișcarea muncitorimei nu poate fi încă definită și nici prevăzută, [...] altceva este cu partea economică”¹², revendicată ca o componentă legitimă a politicii curente, în virtutea unei actualizări elementare a concepției liberale. Lucrarea de mult mai mare anvergură a lui N. Petrescu-Comnen, intitulată *Studiu asupra intervențiunii statului între capital și muncă* și publicată în 1910, este la fel de hotărâtă să disocieze obiectivele liberalismului cu deschidere socială față de dezideratele socialiste: „O lege este socialistă”, se spune aici, „când în intențiunea legiuitorului se

constată o pornire comunistă, o dorință de a lua de la unii pentru a da altora, o tendință de spoliațiune, motivată de oarecari considerațiuni sentimentale independente de orice idee de drept. Să încetăm prin urmare a vedea veșnic, peste tot, fantoma socialismului, să cercetăm mai bine care sunt terenurile activității economice în care regimul libertății a dat rezultate satisfăcătoare, și care sunt cele unde o intervențiune sinceră, lipsită de orice idee comunistă, este nu numai utilă, dar chiar indispensabilă”¹³.

Abordarea istorică a fenomenului reprezentării profesionale în ansamblul său, dincolo de segmentul sindicalismului proletar înțeles de Racovski ca singura alternativă a reacționarismului breslelor și corporațiilor reînstituite agonice după decesul lor natural din anii 1870 – înglobând, deci, asociațiile profesionale cu caracter patronal, cele ale gulerelor albe și cele ale meseriașilor și micilor industriași, alături de organizațiile muncitorești –, se impune ca un corespondent firesc al demersului menit să reconstituie – în răspărul istoriei legitimizează socialiste și comuniste, dar și al derutei antistângiste postcomuniste – evoluția politicii sociale în relație cu ansamblul partidelor și grupărilor ideologice implicate. Concepția subiacentă legilor Missir și Nenițescu poate fi oare și ea recuperată, într-o asemenea perspectivă, ca orientată spre viitor și ca participând la dinamica de dezvoltare a dreptului muncii și a protecției sociale?

O teză de doctorat în drept din 1915, intitulată *Breslele vechi și breslele noi* – și reluând, de fapt, titlul unei intervenții mai puțin concludente a lui Virgil Madgearu de la 1912 –, sugerează un răspuns afirmativ atunci când plasează ferm în orizontul modernității juridice legile criticate de Racovski ca neconforme cu temeiurile dreptului burghez. „Breslele de la 1902 și 1912”, spune autorul, „nu sunt vreo modificare, vreo adaptare a vechilor bresle, față de noul mediu economic creat de împrejurări. Legiuitorul a curmat brusc firul evoluției și a găsit că e mai bine să împrumute legislațiile străine pentru organizarea meseriilor, decât să studieze vechile organizații românești”¹⁴. Încă și mai semnificativ, lista surselor de inspirație menționate în comentariu – ca și în preambulul actului de la 1902 - include – pe lângă documente austriece, maghiare și germane de la 1859, respectiv 1884 și 1900 – paradigma lege franceză Waldeck-Rousseau „pentru crearea sindicatelor profesionale” de la 1884, a cărei concepție și titulatură avea să fie urmată de legea românească promovată de Grigore Trancu-Iași la 1921, sub guvernare averescană (aceasta depășind în mod decisiv reglementările anterioare prin concepția sa modernă asupra organizării sindicatelor profesionale de salariați, patronale sau mixte)¹⁵. Inspiratorul celei din urmă se manifestase la începutul secolului ca un critic al corporațiilor obligatorii¹⁶, iar raportorul în Senat al proiectului de lege

argumentează și el – în consonanță cu critica lui Racovski, dar împărțind prezumțiile filosofice ale lui Petrescu-Comnen – că „asociațiunea profesională liberă este una dintre cele mai bune căi pe care un liberalism luminat și preocupat de viitor o poate deschide mișcării sociale”¹⁷.

Atunci când menționează ideile politice corporatiste franceze de sorginte catolică de la sfârșitul secolului al XIX-lea pentru a întări diagnosticul său de reacționarism în legătură cu breslele și corporațiile românești reînstituite la începutul secolului XX¹⁸, Racovski nu avea cum să anticipeze, desigur, prodigioasa carieră a proiectului corporatist pe parcursul perioadei interbelice – în asociere cu politica fascistă și cu alte versiuni ale autoritarismului de dreapta –, și încă mai puțin putea să prevadă variatele reajustări ale acelorași idei, în corelație cu orientări ideologice foarte diverse, în lumea celei de-a doua jumătăți a secolului XX (studiate sistematic în manieră comparativă începând cu un celebru articol al lui Philippe C. Schmitter din 1974, semnificativ pentru felul cum plasează în centrul tradiției corporatiste lucrarea principală în domeniu a lui Mihail Manoilescu, din 1934¹⁹). Beneficiind de o perspectivă inaccesibilă lui Racovski la momentul 1900, suntem îndrituiți să reinterpretăm episodul istoric al „luptei clasei muncitoare împotriva corporațiilor” din epoca legilor Missir și Nenițescu (este titlul unui articol scris în directa succesiune a criticii

socialiste de dinaintea Primului Război Mondial²⁰) ca o parte a contextului ideologic românesc unde s-a cristalizat teoria lui Manoilescu (deci ca participând la istoria ascendentă a corporatismului modern, și nu la supraviețuirea reacționară a celui de factură medievală). Să-l interpretăm, cu alte cuvinte, sub eticheta nașterii simultane și interdependente a celor două mari viziuni moderne – situate în conflict – referitoare la reprezentarea profesională: cea corporatistă, cu accente ideologice predilecte de dreapta, a segmentării verticale a corpului social după criteriul diviziunilor cu caracter profesional, și cea sindicală, de stânga, inseparabilă de concepția stratificării orizontale a societății.

În lucrarea sa din 1928, intitulată *Elemente de economie socială și de legislație muncitorească*, Marco I. Barasch – unul dintre cei mai proeminenți specialiști în politică socială din epoca interbelică – definește economia socială „ca fiind acea disciplină care se ocupă cu studiul tuturor instituțiilor care tind să amelioreze situația socială și morală a clasei salariale”²¹. Crezul sindicalist astfel exprimat este precedat de o critică retrospectivă a legilor Missir și Nenițescu, motivată de faptul că „obligând pe muncitori să facă parte dintr-o grupare în care interesele lor trec pe planul al doilea

față de interesele patronilor”, ele n-au adus „o ameliorare a condiției sociale a muncitorului. O dovadă mai mult că nu în confundarea patronilor și salariaților într-un grup mixt trebuie căutată cheia problemelor sociale”²². Scriind însă în 1935 despre problema „camerelor profesionale în organizarea statului modern”, același autor invocă „momentul constituției din 1923” - cu articolul 70, prevăzând reprezentarea specială a Camerelor de Comerț și Industrie în cadrul Senatului – ca pe „o formulă de tranziție între teza democrației politice moștenită de la Revoluția Franceză, a constituirii puterii legislative pe baza sufragiului universal, și teza organizării statului pe bază corporativă”²³. Nu trebuie să vedem aici doar o adaptare la spiritul vremurilor, pe drumul ce duce către legislația și proiectele legislative carliste din anii 1938-1939, cu fundamente corporatiste de dreapta. Mai degrabă, oscilațiile lui Barasch depun mărturie pentru participarea comună a ideii sindicale și a celei corporatiste la dezvoltarea politicii sociale în epoca dintre cele două războaie mondiale. Atestabil în multe alte segmente publicistice²⁴, dialogul dintre cele două viziuni s-a desfășurat pe linia deschisă de politica reprezentării profesionale a începutului de secol XX.

Note

- * O versiune a fost prezentată la Conferința „Emanipare socială și politică în România modernă. Noi perspective și interpretări”, organizată de Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” în 20-21 septembrie 2016.
- ¹ Constantin C. Numian, *Breslele vechi și breslele noi*, f. e., Pitești, 1915, p. 85. Expunerea de motive a legii Missir argumentează că proiectul „împacă principiile liberale” în măsura în care „formarea unei corporațiuni depinde numai de voința celor interesați”, explicând în continuare că „odată [...] formată corporațiunea, face parte din ea orice meseriaș de aceeași meserie din comună. Principiul obligativității deciziei majorității este hotărâtor”. Vezi B. M. Missir, *Legea pentru organizarea meseriilor și regulamentul privitor la aplicarea ei, precedate de dezbaterile corpurilor legiuitoare și de proiectele de legi anterioare*, Atelierele Grafice I. V. Socecu, București, 1905, p. 64.
- ² Cristian Racovski, *Jos Legea Meseriilor. Ce nu vrem și ce vrem*, ed. a II-a, Cercul de Editură Socialistă, București, 1913, p. 4.
- ³ *Ibidem*, p. 6.
- ⁴ *Ibidem*, p. 6.
- ⁵ *Idem*, *Sindicatelor muncitorești. Rolul și istoria lor*, Cercul de Editură Socialistă, Constanța, 1906, p. 47.
- ⁶ *Idem*, *Jos Legea Meseriilor*, p. 6.
- ⁷ *Idem*, *Jos corporațiile*, Cercul de Editură Socialistă, București, 1907, p. 48.
- ⁸ *Idem*, *Ceferiștii și Partidul Social-Democrat*, f. e., f. l., f. d. [1915], p. 7; *Idem*, *Jos Legea Meseriilor*, p. 6.
- ⁹ *Idem*, *Funcționarii publici și Partidul Social-Democrat*, f. e., f. l., f. d. [1915], p. 2.
- ¹⁰ Victor Rizescu, *Canonul și vocile uitate. Secvențe dintr-o tipologie a gândirii politice românești*, Editura Universității din București, București, 2015, pp. 223-293.
- ¹¹ Cristian Racovski, *Sindicatelor muncitorești*, pp. 50-52.
- ¹² Take Policrat, *Legislațiunea muncii*, Tipografia Aurora, București, 1908, pp. 40-46.
- ¹³ N. Petrescu-Comnen, *Studiu asupra intervențiunii statului între capital și muncă*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1910, p. 8.
- ¹⁴ Constantin C. Numian, *Breslele vechi și breslele noi*, p. 111.
- ¹⁵ *Legislația muncii aplicabilă pe întreg teritoriul țării*, ed. de I. Setlacec și D. Constantinescu, „Eminescu” S. A., București, 1927, pp. 18-32.
- ¹⁶ Grigore Trancu-Iași, *Câteva articole în chestiunea meseriașilor și muncitorilor*, Tipografiile Dunărea, Galați, 1914.
- ¹⁷ N. P. Romanescu, *Legea asupra sindicatelor profesionale. Legea pentru reglementarea conflictelor de muncă*, Tiparul „Oltenia”, București, f. a. [1921].
- ¹⁸ Cristian Racovski, *Jos corporațiile*, p. 19.
- ¹⁹ Philippe C. Schmitter, „Still the Century of Corporatism?”, în *The Review of Politics*, vol. 36, no. 1, 1974, pp. 85-131.
- ²⁰ I. Iacoș, V. Petrișor, „Lupta clasei muncitoare împotriva corporațiilor, 1902-1908”, în *Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă CC al PCR*, vol. 8, nr. 5, 1962, pp.

- 117-147. Pentru posteritatea sa în chestiunea particulară în cauză, vezi, de exemplu, G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, Editura Academiei RSR, București, 1970, p. 111.
- ²¹ Marco I. Barasch, *Elemente de economie socială și de legislație muncitorească*, Institutul de Arte Grafice „Cultura Poporului”, București, 1928, p. 19.
- ²² *Ibidem*, p. 15.
- ²³ Idem, *Camerele profesionale în organizarea statului modern*, Cartea Românească, București, 1935, p. 9.
- ²⁴ Victor Rizescu, “Developmental Ideology or Regenerative Nationalism? Competing Strands of the Romanian Right before World War II”, part I: “Corporatism between Liberalism and the Right”, în *Revista istorică*, vol. 25, nos. 5-6, 2014, pp. 557-592.

Bibliografie

- BARASCH Marco I., *Elemente de economie socială și de legislație muncitorească*, Institutul de Arte Grafice „Cultura Poporului”, București, 1928.
- Idem, *Camerele profesionale în organizarea statului modern*, Cartea Românească, București, 1935.
- IACOȘ I., V. Petrișor, „Lupta clasei muncitoare împotriva corporațiilor, 1902-1908”, în *Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă CC al PCR*, vol. 8, no. 5, 1962, pp. 117-147.
- Legislația muncii aplicabilă pe întreg teritoriul țării*, ed. de I. Setlacec și D. Constantinescu, „Eminescu” S. A., București, 1927.
- MISSIR B. M., *Legea pentru organizarea meseriilor și regulamentul privitor la aplicarea ei, precedate de dezbaterile corpurilor legiuitoare și de proiectele de legi anterioare*, Atelierele Grafice I. V. Socecu, București, 1905.
- NUMIAN Constantin C., *Breslele vechi și breslele noi*, f. e., Pitești, 1915.
- PETRESCU-COMNEN N., *Studiu asupra intervenției statului între capital și muncă*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1910.
- POLICRAT Take, *Legislațiunea muncii*, Tipografia Aurora, București, 1908.
- RACOVSKI, Cristian, *Sindicatul muncitorești. Rolul și istoria lor*, Cercul de Editură Socialistă, Constanța, 1906.
- Idem, *Jos corporațiile*, Cercul de Editură Socialistă, București, 1907.
- Idem, *Jos Legea Meseriilor. Ce nu vrem și ce vrem*, ed. a II-a, Cercul de Editură Socialistă, București, 1913.
- Idem, *Ceferiștii și Partidul Social-Democrat*, f. e., f. l., f. d. [1915].
- Idem, *Funcționarii publici și Partidul Social-Democrat*, f. e., f. l., f. d. [1915].
- RIZESCU Victor, “Developmental Ideology or Regenerative Nationalism? Competing Strands of the Romanian Right before World War II”, part I: “Corporatism between Liberalism and the Right”, în *Revista istorică*, vol. 25, nos. 5-6, 2014, pp. 557-592.
- Idem, *Canonul și vocile uitate. Secvențe dintr-o tipologie a gândirii politice*

- românești, Editura Universității din București, București, 2015.
- ROMANESCU N. P., Legea asupra sindicatelor profesionale. Legea pentru reglementarea conflictelor de muncă, Tiparul „Oltenia”, București, f. a. [1921].
- SCHMITTER Philippe C., „Still the Century of Corporatism?”, în *The Review of Politics*, vol 36, no. 1, 1974, pp. 85-131.
- TRANCU-IAȘI Grigore, Câteva articole în chestiunea meseriașilor și muncitorilor, Tipografiile Dunărea, Galați, 1914.
- ZANE G., *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, Editura Academiei RSR, București, 1970.